ॐ

श्रीयजुर्वेदीय सन्ध्यादि नित्यकर्म

: योजनार :
पू. ब्रह्मविद्वरिष्ठ महाराज श्रीनथुरामशर्माजी
आनन्दाश्रम, बीलखा (सौराष्ट्र)

દ્વિજોને વિનામૂલ્યે આપવા પ્રકટ કરનાર
અમદાવાદનિવાસી સદ્ગત **શ્રીગણપતરામ નાનાભાઈ ભટ્ટ**ના
સ્વ. પુત્ર જયેન્દ્રપ્રસાદ તથા **સુરેન્દ્રપ્રસાદ**ના આત્મકલ્યાણાર્થે
આનંદાશ્રમને અર્પણ થયેલી રકમના વ્યાજમાંથી
વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટીમંડળ, આનંદાશ્રમ, બીલખા(સૌરાષ્ટ્ર)

अकृत्वा वैदिकं नित्यं प्रत्यवायी भवेन्नरः॥ श्रुतिः॥

ભાવાર્થઃ—વેદપ્રતિપાદિત સંધ્યાવંદનાદિક નિત્યકર્મ નહિ કરીને (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) પાપરૂપ દોષને પામે છે.

सन्ध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
वैश्वदेवातिथेयश्च, षट्कर्माणि दिने दिने॥ श्रीपराशर ॥

ભાવાર્થઃ—સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, દેવતાની પૂજા તથા વૈશ્વદેવ અને અતિથિનો સત્કાર એ છ કર્મો પ્રત્યેક દ્વિજે પ્રતિદિવસે કરવાં જોઈએ.

આવૃત્તિ : ૯૦ | ઈ. સ. : ૨૦૦૪ | પ્રતિ : ૩૦૦૦
સંવત્ : ૨૦૬૦ | નાથાબ્દ ૧૪૭ | સમગ્રપ્રતિ : ૧૮૧૩૦૧

ૐ

ભૂમિકા

બ્રહ્માંડમાંના પ્રાણાપાનના સંધિસમયે પોતાના શરીરમાંના પ્રાણતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવા માટે સમષ્ટિના પ્રાણરૂપ સૂર્યમાં રહેલા અંતર્યામીની ઉપાસનારૂપ જે વૈદિક કર્મ દ્વિજોવડે કરવામાં આવે છે તે **સંધ્યા** કહેવાય છે. બ્રહ્માંડમાંના પ્રાણાપાનનો વિશેષ સમય રહેનારો સંધિ સવાર, બપોર, સાંજ અને અર્ધરાત્રીએ થાય છે, ને શરીરમાંના પ્રાણાપાનના વિશેષ સમય રહેનારા સંધિનો સમય પણ બહુધા તે જ હોય છે. એ રીતે પિંડમાં અને બ્રહ્માંડમાં જ્યારે પ્રાણાપાનનું વહન શિથિલ પડી તે બંનેના સંધિરૂપ જે સુષુમ્ણા તેનું વહન પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે દ્વિજોએ સંધ્યોપાસના કરવી એમ કૃપાલુ મહર્ષિઓએ નિર્માણ કર્યું છે. મધ્યરાત્રિએ સંધ્યાવંદન કરવાનું કાર્ય દ્વિજોને કષ્ટરૂપ જણાશે એમ વિચારી તે પરમકારુણિક મહર્ષિઓએ તે સમય માટે આગ્રહ જણાવ્યો નથી, પણ માત્ર ત્રિકાલ સંધ્યાવંદન કરવાની જ આવશ્યકતા જણાવી છે.

મુદ્રા, ન્યાસ અને શાપવિમોચનાદિ તાંત્રિક ને ક્ષેપક વિષયો વૈદિક ક્રિયાઓમાં અગત્યના ન હોવાથી તે આ પુસ્તકમાં આપ્યા નથી, તેમ જ પ્રત્યેક મંત્રના આરંભમાં ઋષિ, દેવતા, છંદ ને વિનિયોગ સંસ્કૃતમાં બોલી જવાની વિશેષ આવશ્યકતા ન હોવાથી તે સંસ્કૃતમાં આપ્યા નથી, માત્ર સ્મરણમાં રહેવા માટે ગુજરાતીમાં આપેલા છે. '**अहरहः सन्ध्यामुपासीत**' (દ્વિજે નિત્ય નિત્ય સંધ્યાવંદન કરવું) એમ શ્રીવેદભગવાન્‌ની આજ્ઞા છે. સ્મૃતિઓમાં પણ પૂજ્ય મહર્ષિઓએ દ્વિજોને સંધ્યાવંદન કરવાની બહુ બહુ આવશ્યકતા બતાવી છે. વળી લાગલાગટ ત્રણ દિવસ સંધ્યાવંદન નહિ કરવાથી દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય) શૂદ્રભાવને પામે છે, એટલે કે તેનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ ને અંતઃકરણમાં બહુ તમોગુણ વ્યાપ્ત થાય છે, અને તેથી સદસદ્‌વિચારનો નિર્ણય કરવામાં તે અશક્ત થતો જાય છે, માટે પોતાનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનાર દ્વિજે યથાકાલે યથાવિધિ સંધ્યોપાસન કરવામાં પ્રમાદ નહિ કરતાં સૂતકના અને અગવડતાના [૧]સમયમાં પણ યથાવિધિ સંધ્યાવંદન કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

---

૧. જો અનુકૂલતા ન હોવાથી બધી સંધ્યા ન થઇ શકે એમ હોય તો અર્ઘ્યપ્રદાન અને દશ ગાયત્રીમંત્રોનો જપ એ અવશ્ય કરવાં જોઇએ.

પ્રાતઃકાલમાં જ્યારે નક્ષત્રો સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય ત્યારે પ્રાતઃસંધ્યાનો આરંભ કરે તો તે ઉત્તમ કાલ, નક્ષત્રો ન દેખાતાં હોય એવે સમયે આરંભ કરે તો તે મધ્યમ કાલ, ને સૂર્યોદય થયા પછી આરંભ કરે તો તે કનિષ્ઠ કાલ છે. સાયંકાલે સૂર્ય સ્પષ્ટ દેખાતાં છતાં સંધ્યાવંદનનો આરંભ કરે તો તે ઉત્તમ કાલ, સૂર્ય આથમી ગયા પછી આરંભ કરે તો તે મધ્યમકાલ, ને નક્ષત્ર દેખાયા પછી આરંભ કરે તો તે કનિષ્ઠ કાલ જાણવો. દોઢ પ્રહર દિવસ ચઢ્યા પછીથી ઠેઠ સાયંકાલસુધી માધ્યાહ્નસંધ્યાનો સમય ગણાય છે. પ્રાતઃસંધ્યાદિના જે ઉત્તમમધ્યમ સમય કહ્યા તેમનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્તનિમિત્તે એક અર્ઘ્ય વધારે આપવો. અત્યંત અશક્તિને લીધે સંધ્યાનો લોપ થયો હોય તો પ્રત્યેક સંધ્યાદીઠ સો સો ગાયત્રીનો જપ કરવો. ત્રણકરતાં અધિક દિવસ સંધ્યાનો લોપ થયો હોય તો ઉપવાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. શ્રાદ્ધમાં જમ્યા હોય તો તેણે દશ ગાયત્રીવડે મંત્રેલું જલ પીધા પછી સાંજની સંધ્યા કરવી. સંધ્યાવિનાનાં અન્ય કર્મો આ ગ્રંથમાં સંક્ષેપમાં આપ્યાં છે, માટે જેમને એ કર્મો વિસ્તારથી જાણવાની અભિ-રુચિ થાય તેમણે શ્રીયજુર્વેદીય આહ્નિકપ્રકાશ વાંચવું. ॥ **इति शिवम्** ॥

અનુક્રમણિકા

श्रीशिवप्रातःस्मरणस्तोत्रम्

प्रातः स्मरामि भवभीतिहरं सुरेशं, गङ्गाधरं वृषभवाहनमम्बिकेशम् ।
खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशं, संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ १॥
प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्धदेहं, सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् ।
विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोऽभिरामं, संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ २॥
प्रातर्भजामि शिवमेकमनन्तमाद्यं, वेदान्तवेद्यमखिलं पुरुषं महान्तम् ।
नामादिभेदरहितं च विकारशून्यं, संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ ३॥
प्रातः समुत्थाय शिवं विचिन्त्य, श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठन्ति ।
ते दुःखजालं बहुजन्मजातं, हित्वा पदं यान्ति तदेव शम्भोः ॥ ४॥

इति श्रीशिवप्रातःस्मरणस्तोत्रम् ॥

ભાવાર્થઃ—હું પ્રાતઃકાલમાં સંસારના ભયને હરનાર, દેવોના સ્વામી, ગંગાને ધારણ કરનારા, પોઠિયારૂપ વાહનવાળા, પાર્વતીજીના પતિ, જેમના એક હાથમાં શસ્ત્ર છે અને બીજા હાથમાં ત્રિશૂળ છે તથા બે હાથ-વડે જેઓ વર અને અભય આપે છે એવા, ને સંસારરૂપ રોગનો વિનાશ કરવામાં અદ્વિતીય ઔષધરૂપ શ્રીમહેશ્વરને સ્મરું છું. ૧

હું પ્રાતઃકાલમાં કૈલાસ પર્વતમાં શયન કરનાર, પાર્વતીજીરૂપ અર્ધાંગનાવાળા, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લયમાં કારણરૂપ, સનાતન દેવરૂપ, વિશ્વના નિયામક, વિશ્વનો જેમણે વિજય કરેલો છે એવા, અને મનને આરામરૂપ ને સંસારરૂપ રોગનો વિનાશ કરવામાં અદ્વિતીય ઔષધરૂપ શ્રીમહેશ્વરને નમન કરું છું. ૨

હું પ્રાતઃકાલમાં એક, અંતરહિત, સર્વના કારણરૂપ, ઉપનિષદોવડે જાણવાયોગ્ય, સર્વરૂપ, હૃદયરૂપ પુરમાં શયન કરનાર, મહાન, નામ આદિ ભેદોથી રહિત, છ ભાવવિકારોથી રહિત ને સંસારરૂપ રોગને હર-નાર અદ્વિતીય ઔષધસ્વરૂપ શ્રીશિવને ભજું છું. ૩

જે મનુષ્યો પ્રાતઃકાલમાં શાંતિપૂર્વક ઊઠીને, શ્રીશિવનું ચિંતન કરીને ઉપરના ત્રણ શ્લોકનો નિત્ય પાઠ કરે છે, તેઓ ઘણા જન્મોમાં ઉપજેલા પાપસંસ્કારરૂપ દુઃખની જાળનો ત્યાગ કરીને શ્રીમહેશ્વરના તે કલ્યાણ-સ્વરૂપ પદને જ પામે છે. ૪

ॐ

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतराम् ॥

श्रीयजुर्वेदीय सन्ध्यादि नित्यकर्म

उत्थानथी शौचपर्यन्तनो विधि

પ્રાતઃકાલમાં ઊઠીને પોતાના ઈષ્ટદેવનું ધ્યાન તથા પોતાના શ્રીગુરુ-એ ઉપદેશ કરેલા ઈષ્ટમંત્રનો યથાશક્તિ જપ કરી, પૃથ્વીની ક્ષમા માગી, શય્યામાંથી નીચે ઊતરી, ગુરુજનોને વંદન કરી, પશ્ચાત્ આંખો ધોઈ, કોગળા કરી, આચમન લઈ, મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવા જવું. પછી યથા-વિધિ હાથપગાદિ ધોઈ, કોગળા કરી, યોગ્ય વૃક્ષનું બાર કિંવા દશ આંગળ લાંબું અને ટચલી આંગળીજેવું જાડું સરલ ને છાલવાળું દાતણ એક સ્થળે બેસીને કરવું. પછી ઘેર સ્નાન કરવું હોય તો તે નીચે પ્રમાણે કરવું.

उष्णोदकस्नानविधि

ઘરે ઉષ્ણ[1] જલવડે સ્નાન કરવું. ગૃહસ્થે બનતાંસુધી ઘેર ટાઢા જલ-વડે સ્નાન કરવું નહિ. પાત્રમાં તીર્થભાવનાએ થોડું ટાઢું જલ રેડી તે ઉપર ઉષ્ણ જલ નાંખવું. પશ્ચાત્ પૂર્વાભિમુખે કિંવા ઉત્તરાભિમુખે બેસી, આચમન લઈ, સંકલ્પ કરવો. પછી **ॐ शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्त्रवन्तु नः॥ ॐ आपः पुनन्तु०**[2] **ॐ द्रुपदा-दिव०**[3] ને **ॐ आपो हि ष्ठा मयो०॥**[4] એ મંત્રોવડે તે જલ અભિમંત્રી ગંગાદિતીર્થોનું સ્મરણ કરી સ્નાન કરવું. ઘરે સ્નાન કરવામાં આચમન, અઘમર્ષણ અને તર્પણ કરવાં નહિ. સ્નાન કર્યા પછી આચમન અને માર્જન કિંવા આચમન એ કરવાં. એ રીતે સ્નાન કરી, સૂકાયેલું પવિત્ર

---

૧. સગાંનું મરણ, પુત્રાદિકનો જન્મકાલ, સંક્રાન્તિ, શ્રાદ્ધદિવસ, પોતાનો જન્મદિવસ અને સ્પર્શને અયોગ્ય એવી વસ્તુનો કિંવા પ્રાણીનો સ્પર્શ એ નિમિત્ત હોય તો ગૃહસ્થે ઉષ્ણજલે સ્નાન કરવું નહિ, પણ બનતાંસુધી શીતલજલે સ્નાન કરવું.

૨. આ મંત્ર માધ્યાહ્નસંધ્યામાં પૂરો આપેલો છે. પૃષ્ઠ ૧૪ મું જુઓ.

૩. આ મંત્ર પ્રાતઃસંધ્યામાં પૂરો આપેલો છે. પૃષ્ઠ ૧૧ મું જુઓ.

૪. આ મંત્ર પ્રાતઃસંધ્યામાં પૃષ્ઠ ૧૧ મે જુઓ.

વસ્ત્ર પહેરી, સ્નાનસમયે પહેરેલું ભીનું વસ્ત્ર નીચે નહિ પડવા દેતાં ઢીંચણની ઉપરથી ઊતારવું. નીચોવેલું તે વસ્ત્ર કર્મકાલે ખભા ઉપર ધરવું નહિ. જ્યારે પુરુષ અશુચિ હોય ત્યારે તેણે મૌનપૂર્વક સ્નાન કરી, પછી આચમન કરી, પુનઃ વિધિપૂર્વક સ્નાન કરવું.

गौणस्नान

ॐ आपो हि ष्ठा०[1] ઇત્યાદિ મંત્રોવડે અંગને પ્રોક્ષણ કરવું તે મંત્રસ્નાન, દશ ગાયત્રીમંત્રથી જલ મંત્રી તે જલથી અંગને પ્રોક્ષણ કરવું તે ગાયત્ર્યસ્નાન, ભસ્મથી સ્નાન કરવું (શરીરના ભાગોને થોડી થોડી ભસ્મ લગાડવી) તે આગ્નેયસ્નાન, વસ્ત્ર પલાળી તે વડે શરીરને લૂંછવું તે કાપિલસ્નાન, મૃત્તિકાથી સ્નાન કરવું તે પાર્થિવસ્નાન અને આત્મચિંતન કરવું તે માનસસ્નાન ગણાય છે. એમાંનું જે ગૌણસ્નાન કરવું હોય તેનો સંકલ્પ કરીને તે ગૌણસ્નાન કરવું. પ્રત્યેક સ્નાનને અંતે ધોયેલું વસ્ત્ર પહેરી, ધોયેલું ઉપવસ્ત્ર ધારણ કરવું. ગૌણસ્નાન કરવાથી જપ તથા સંધ્યા ઇત્યાદિ કરી શકાય છે, પરંતુ તેવા સ્નાનથી શ્રાદ્ધકર્મો તથા દેવપૂજા ઇત્યાદિ કરી શકાતાં નથી. આ સ્નાનો શરીર સ્વસ્થ ન હોય તે પ્રસંગમાં જ કરવાનાં છે, શરીર સ્વસ્થ હોય છતાં ગૌણસ્નાન કરી સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરવું એ યોગ્ય નથી.

भस्मनां त्रिपुण्ड्रनो विधि

સ્નાન કરી રહ્યા પછી તેના અંતમાં અને સંધ્યા, જપ, હોમ, વૈશ્વદેવ, દેવપૂજન, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, દાન તથા સ્વાધ્યાયના આરંભમાં અવશ્ય ભસ્મનાં ત્રિપુણ્ડ્ર કરવાં જોઈએ, વા હોવાં જોઈએ. ડાબા હાથમાં થોડી ભસ્મ લઈ, તે પર જમણો હાથ રાખી સંપુટ કરી, **ॐ अग्निरिति भस्म, वायुरिति भस्म, जलमिति भस्म, स्थलमिति भस्म, व्योमेतिभस्म, सर्वं ह वा इदꣳभस्म, मन एतानि चक्षूंषि भस्मानि** એ મંત્રવડે તે ભસ્મને મંત્રી તેમાં **ॐ आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्** એ મંત્રવડે થોડું જલ નાંખી, પછી બંને હાથની વચલી ત્રણ આંગળીઓવડે તે ભસ્મને **ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥** એ મંત્ર બોલી મસળવી, પછી તે શ્રીસૂર્યને પ્રદર્શિત કરી તે

૧. આ મંત્ર પ્રાતઃસંધ્યામાં પૃષ્ઠ ૧૧ મે જુઓ.

ભસ્મવડે લલાટ, કંઠ, હૃદય, ખભા, બાહુઓના સંધિઓ, પડખાં, નાભિ, પાંસળાં અને શિર એ સ્થાનકે **ॐ नमः शिवाय** એ મંત્રથી ત્રિપુણ્ડ્ર (ત્રણ આડી રેખાઓ) કરવાં.

अथ सन्ध्याप्रयोग

अथ प्रातःसन्ध्या

બહાર જલાશયમાં ટાઢે પાણીએ કે ઘેર ઉષ્ણ પાણીએ વિધિપૂર્વક સ્નાન કરી રહ્યા પછી પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરી, ડાબા ખભા ઉપર બીજું પવિત્ર ઉપવસ્ત્ર રાખી, પવિત્ર સ્થલે, પવિત્ર આસનપર[1] પૂર્વાભિમુખે સ્વસ્તિકાદિ આસનથી બેસવું. આગળ બે તરભાણી, પવિત્ર જલથી[2] ભરેલું પંચપાત્ર, આચમની, અર્ઘીઉં તથા અર્ઘ્યપ્રદાન કરવાના જલનું પાત્ર[3] એ રાખવાં. પછી સ્વસ્થ થઇ ભસ્મનાં (વિભૂતિનાં) શરીરના લલાટાદિ ભાગપર વિધિપૂર્વક ત્રિપુંડ્ર કરવાં. પછી હાથ ધોઇ, જમણા હાથની હથેળીમાં એક માષાભાર સોનાની ગોળી ડૂબે એટલું જલ લઇ, તે હાથના અંગૂઠો તથા ટચલી આંગળીને પૃથક્ રાખી તે હાથને ડાબા હાથની તર્જની આંગળી ચત્તી અડાડી રાખી, આચમન[4] કરી, તે હથેળીને ધોઇ નાંખવી. આચમન લઇ રહ્યા પછી પ્રત્યેક સમયે તે હથેળી ધોવાની છે એ સ્મરણમાં રાખવું. પછી નીચે લખેલો ગાયત્રીમંત્ર બોલી શિખા બાંધવીઃ—

---

૧. દર્ભનું, મૃગચર્મનું, વ્યાઘ્રચર્મનું કે ઊનનું બનાવેલું આસન સંધ્યાવંદનના કામમાં લેવું. કેવળ ઊઘાડી ભૂમિપર કે લાકડાના ઊઘાડા આસનપર કે સુતરાઉ વસ્ત્રપર બેસી સંધ્યાવંદન કરવું નહિ.

૨. એ પાણી ફીણવાળું, પરપોટાવાળું, ઊનું, ખારું કિંવા ડોળું ન જોઇએ. ડોળું જલ હોય તો તેને નિર્મલ કરી ઉપયોગમાં લેવું. ઊનું જલ શુદ્ધ હોય ને તે વિના બીજું ટાઢું જલ અપ્રાપ્ય હોય તો તેને ટાઢું પાડી કામમાં લેવું. જે દેશનું પાણી ભૂમિના દોષને લીધે ખારાશવાળું હોય તે દેશમાં તેવા જલને દશ ગાયત્રીમંત્રથી અભિમંત્રી ઉપયોગમાં લેવું.

૩. એ પાત્રો તાંબાનાં, રૂપાનાં, કિંવા સોનાનાં હોવાં જોઇએ.

૪. આચમન કરતી વેળા હસવું કે બોલવું નહિ, તેમ જ આડુંઅવળું જોવું નહિ, પગમાં કાંઇ ન પહેરવું, ગળામાં વસ્ત્ર ન વિંટાળવું તેમ જ માથે પણ વસ્ત્રાદિ કાંઇ ન બાંધવું. આચમન જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂલ આગળથી કરવું.

ॐ। भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ॥[५]

પછી **ॐ भूः पुनातु** એ મંત્ર બોલી પહેલું, **ॐ भुवः पुनातु** એ મંત્ર બોલી બીજું અને **ॐ स्वः पुनातु** એ મંત્ર બોલી ત્રીજું એમ ત્રણ આચમન લેવાં.

ત્યાર પછી નીચે લખેલો મંત્ર બોલી પોતાના માથાપર માર્જન કરવું, જમણા હાથનાં આંગળાંઓદ્વારા વા દર્ભદ્વારા માથા ઉપર થોડું જલ છાંટવું:–

ॐ। अपवित्रः पवित्रो वा, सर्वावस्थां गतोऽपि वा।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं, स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः॥ १॥

એના ઋષિ વામદેવ, દેવતા વિષ્ણુ ને છંદ અનુષ્ટુપ્ છે. કોઈ ગ્રંથોમાં

---

૫. ગાય+ત્રી=ગાયત્રી. ગાનારને (યથાવિધિ જપ કરનારને) પાપથી તારે છે માટે તે મંત્ર ગાયત્રી (ગાયત્રી છંદરૂપ મંત્ર) કહેવાય છે.

ૐ એ શબ્દ ઈશ્વરનો વાચક છે. પ્રત્યેક વૈદિકમંત્રના આરંભમાં તેનો ઉચ્ચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. **भूः भुवः स्वः** એ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ છે. વેદમાંથી સારરૂપે ગ્રહણ કરેલ તે વ્યાહૃતિ કહેવાય છે. એ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ અહીં સૂર્યના તેજના (ભર્ગના) વિશેષણરૂપે વપરાયેલી છે. સૂર્યનું એ તેજ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ ને સ્વર્ગમાં વ્યાપેલું છે એ તેનો ભાવાર્થ છે; આઠઆઠ અક્ષરનું એક ચરણ એવા ત્રણ ચરણ મળીને ગાયત્રી થાય છે, માટે તેને ત્રિપદા પણ કહે છે.

પહેલા ચરણમાં **ण्यं** છે, તેનું **णियं** ગણવાથી **तत्स**થી **दयात्**સુધીના ૨૪ અક્ષરો થાય છે, તે નીચે પ્રમાણેઃ–

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
त	**त्स**	**वि**	**तु**	**र्व**	**रे**	**णि**	**यं,**	**भ**	**र्गो**	**दे**	**व**	**स्य**	**धी**
૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪				
म	**हि,**	**धि**	**यो**	**यो**	**नः**	**प्र**	**चो**	**द**	**यात्॥**				

શબ્દાર્થઃ–[સઘળા પદાર્થોને] ઉત્પન્ન કરનાર [તથા] પ્રકાશવાળા [એવા જે સૂર્ય] તેના ઉત્તમ તેજનું [અમે] ધ્યાન કરીએ છીએ, જે [તેજ] અમારી બુદ્ધિને [ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં] પ્રેરે છે–જે અમારી બુદ્ધિને એ ચારે પુરુષાર્થોમાં યથાયોગ્ય વિજય મેળવી શકાય એવું સામર્થ્ય આપે છે.

તત્ત્વંપદના અભેદરૂપે પણ શ્રીશાંકરભાષ્યમાં આ મંત્રનો અર્થ કરેલો છે. તે માટે શ્રીસુબોધકલ્પલતા જુઓ.

અનુષ્ટુપ્‌ને સ્થલે સુતલ એવા નામનો છંદ પણ કહ્યો છે. બાહ્યાભ્યંતરની પવિત્રતા કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

માર્જન થઇ રહ્યા પછી નીચે લખેલો મંત્ર બોલી પોતાના આસનને માર્જન કરવું:–

ॐ। पृथ्वि त्वया धृता लोका, देवि त्वं विष्णुना धृता ।
त्वं च धारय मां देवि, पवित्रं कुरु चासनम् ॥ १॥

એના મેરુપૃષ્ઠ ઋષિ, કૂર્મદેવતા અને અનુષ્ટુપ્ છંદ છે. આસનશુદ્ધિ એટલે આસનની પવિત્રતા કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

ત્યાર પછી બે આચમન લઇ ત્રણ પ્રાણાયામ કરવા. પ્રાણાયામનો સામાન્ય વિધિ નીચે પ્રમાણે છે:–

આંખો બંધ રાખી, મૌન ધારણ કરી, ડાબા નસકોરાદ્વારા થોડો રેચક કરી, જમણા હાથની અનામિકા તથા ટચલી આંગળીથી નાકનું ડાબું છિદ્ર દબાવી, જમણા છિદ્રદ્વારા બહારના અમૃતમય વાયુનું ઉદરભણી યથાશક્તિ આકર્ષણ કરવું. એ સમયે ગુદાને સંકોચવી. પછી અંગૂઠાવડે નાકનું જમણું છિદ્ર પણ રોકી દેવું અને ડોકને નીચી નમાવી નીચેના મંત્રનું મનમાં ત્રણ વાર સ્મરણ કરતાંસુધી તે પૂરેલા પવનને રોકી રાખવો. પછી ડોકને પૂર્વવત્ ઊંચી કરી, નાભિને યથાશક્તિ બરડાભણી ખેંચી, નાકના ડાબા છિદ્ર ઉપરથી અનામિકા તથા ટચલી આંગળી ઉપાડી લઇ તેવાટે અંતરના પવનને ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો. આ એક પ્રાણાયામ થયો. આવા ત્રણ પ્રાણાયામ કરવાના છે:–

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ [૬]

૬. ૐકાર એટલે પ્રણવના પરબ્રહ્મ ઋષિ, પરમાત્મા દેવતા ને દૈવીગાયત્રી છંદ છે. વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, અત્રિ, વસિષ્ઠ ને કશ્યપ એ સાત, સાત વ્યાહૃતિના ઋષિઓ છે. અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, બૃહસ્પતિ, વરુણ, ઇન્દ્ર ને વિશ્વેદેવા એ સાત, સાત વ્યાહૃતિના દેવો છે; અને ગાયત્રી, ઉષ્ણિક્, અનુષ્ટુપ્, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્ ને જગતી એ સાત, સાત વ્યાહૃતિના છંદો છે. ગાયત્રીમંત્રના વિશ્વામિત્ર ઋષિ, સવિતા દેવતા ને ગાયત્રી છંદ છે. ગાયત્રીના

પછી નીચે બતાવેલી રીતે સંધ્યોપાસનાનો સંકલ્પ કરવોઃ—

अत्राद्य महामाङ्गल्यप्रदे अमुकमासे[૭] **अमुकपक्षे**[૮] **अमुकतिथौ**[૯] **अमुकवासरे**[૧૦] **यथावर्तमाननक्षत्रयोगकरणलग्नमुहूर्तसमवाये एवं ग्रहगणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममोपात्तदुरितक्षयार्थं प्रातःसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥**

પછી બન્ને હાથ જોડી રાખી નીચેના મંત્રોદ્વારા ગાયત્રીનું આવાહન કરવુંઃ—

ॐ गायत्रीं त्र्यक्षरां बालां, साक्षसूत्रकमण्डलुम् ।
रक्तवस्त्रां चतुर्वक्त्रां, हंसवाहनसंस्थिताम् ॥ १॥
ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां, ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ।
आवाहयाम्यहं देवीमायातीं सूर्यमण्डलात् ॥ २॥
आगच्छ वरदे देवि, त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि ।
गायत्रि छन्दसां मातर्, ब्रह्मयोनि नमोऽस्तु ते ॥ ३॥

શિરના પ્રજાપતિ ઋષિ, બ્રહ્મા અગ્નિ વાયુ ને આદિત્ય દેવતા અને યજુષ્ છંદ છે. એ બધા મંત્રોનો પ્રાણાયામમાં ઉપયોગ છે.

ગાયત્રીની આગળ જે સાત વ્યાહૃતિ છે તે સૂર્યના તેજના વિશેષણરૂપે છે. સૂર્યનું ઉપાસના કરવાયોગ્ય જે તેજ (ભર્ગ) તે કહેલા સાતે લોકમાં સાત કિરણો-વડે વ્યાપીને રહેલું છે એ તેનો ભાવાર્થ છે.

ગાયત્રીનો શિરોભાગ પણ સૂર્યના તેજના વિશેષણરૂપ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છેઃ—[વળી એ તેજ] જલરૂપ, જ્યોતિરૂપ, રસરૂપ, અમૃતરૂપ, વ્યાપકરૂપ, ઉપજાવનાર, રક્ષણ કરનાર, લય કરનાર તથા ૐકારરૂપ છે.

૭. અહીં જે માસ હોય તે કહેવોઃ—જેમ **कार्तिकमासे, मार्गशीर्षमासे, पौषमासे, माघमासे, फाल्गुनमासे, चैत्रमासे, वैशाखमासे, ज्येष्ठमासे, आषाढमासे, श्रावणमासे, भाद्रपदमासे, आश्विनमासे, अधिकमासे.**

૮. અહીં બેમાંનું જે પખવાડિયું હોય તે કહેવુંઃ—**शुक्लपक्षे, कृष्णपक्षे.**

૯. અહીં જે તિથિ હોય તે કહેવીઃ—જેમ **प्रतिपत्तिथौ, द्वितीयायां तिथौ, तृतीयायां तिथौ, चतुर्थ्यां तिथौ, पञ्चम्यां तिथौ, षष्ठ्यां तिथौ, सप्तम्यां तिथौ, अष्टम्यां तिथौ, नवम्यां तिथौ, दशम्यां तिथौ, एकादश्यां तिथौ, द्वादश्यां तिथौ, त्रयोदश्यां तिथौ, चतुर्दश्यां तिथौ, पौर्णमास्यां तिथौ, अमावास्यां तिथौ ।**

૧૦. અહીં જે વાર હોય તે બોલવોઃ—**रविवासरे, सोमवासरे, भौमवासरे, बुधवासरे, गुरुवासरे, भृगुवासरे, शनिवासरे.**

એ પ્રમાણે આવાહન કર્યા પછી નીચેના મંત્રો બોલી પોતાના મસ્તકપર માર્જન કરવું:–

ॐ। आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे ॥ १॥ ॐ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः ॥ २॥ ॐ तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः ॥ ३॥

એના અંબરીષ સિંધુદ્વીપ ઋષિ, જલ દેવતા, ને ગાયત્રી છંદ છે, માથા ઉપર માર્જન કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે. માર્જન પ્રત્યેક ચરણને અંતે કિંવા મંત્રને અંતે કરવું જોઇએ.

પછી નીચેનો મંત્ર બોલી આચમન લેવું:–

ॐ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्ताम्, यद्रात्र्या पापमकार्षम्, मनसा वाचा हस्ताभ्याम्, पद्भ्यामुदरेण शिश्ना, रात्रिस्तदवलुम्पतु, यत्किञ्च दुरितं मयि, इदमहं माममृतयोनौ, सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥

એના નારાયણ ઋષિ, સૂર્યદેવતા ને અનુષ્ટુપ્ છંદ છે, અને મંત્રાચમન લેવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

એ પ્રમાણે આચમન કરી રહ્યા પછી જમણી હથેળીમાં જલ રાખી, ડાબા હાથના અંગૂઠાવડે નાકનું ડાબું છિદ્ર દબાવી રાખી, જમણી હથેળીને નાકના જમણા છિદ્રની આગળ રાખી નીચેનો મંત્ર મનમાં બોલી, તે જલપર તે છિદ્રદ્વારા રેચક કરવો. પછી તે જલને જોયાવિના ડાબી બાજુએ શીઘ્ર ફેંકી દેવું, ને તે જલમાં નીકળેલા પાપપુરુષના સહસ્ર કકડા થઇ ગયા એવી ભાવના કરવી:–

ॐ। द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव।
पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ १॥

ઉપરના મંત્રના કોકિલરાજપુત્ર ઋષિ, જલદેવતા ને અનુષ્ટુપ્ છંદ છે, અને અઘમર્ષણ કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે. એવી રીતે અઘમર્ષણ કરી રહ્યા પછી હથેળી ધોઇ આચમન લેવું. ત્યાર પછી સૂર્યના સામા ઊભા રહી, ખોબામાં કિંવા અર્ઘીઆમાં જલ લઇ, સપ્રણવ ત્રણ વ્યાહૃતિસહિત ગાયત્રીમંત્રવડે શ્રીસૂર્યદેવને ત્રણ અર્ધ્ય આપવા. જો અનુકૂલતા હોય તો

તે અર્ધ્ય ચંદન, અક્ષત તથા પુષ્પસહિત આપવા. જો દિવસ ઊગી ગયા પછી સંધ્યા કરવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્તનિમિત્ત એક ચોથો અર્ધ્ય ઉપરની રીતે આપવો. અર્ધ્ય આપતી વેળા તર્જની તથા અંગૂઠાને અડવા દેવાં નહિ, ને ખોબાને ઊંચો લાવી સૂર્યને અર્પણ કરતાં હોઇએ તેમ બીજી તરભાણીમાં થોડું જલ નાંખી, તેમાં કે બીજી પવિત્ર જગાએ તે જલ રેડવું.

પછી **ૐ असावादित्यो ब्रह्म** એ મંત્ર બોલી પોતાના આસનને પ્રદક્ષિણા કરીને, અથવા જમણા હાથમાં જલ લઇ, બેઠાં બેઠાં પ્રદક્ષિણાની રીતે શરીરની આસપાસ તે હાથ ફેરવી તે જલ છાંટવું. ત્યાર પછી આચમન લઇ એક પ્રાણાયામ કરવો. પછી બંને પગે સીધા ઊભા રહી હાથ જોડીને અથવા બંને હાથ ઊંચા કરીને બંને કરતલો શ્રીસૂર્યસામા રાખી નીચેના ચાર મંત્રોદ્વારા શ્રીસૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું. એ મંત્રોમાંના પહેલા બે મંત્રોના પ્રસ્કણ્વ, ત્રીજાના અંગિરાના પુત્ર કુત્સ ને ચોથાના દધ્યઙ્ અથર્વણના પુત્ર એ ઋષિઓ છે. એ મંત્રોના દેવ સૂર્ય છે અને અનુષ્ટુપ્, ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ્ ને ઉષ્ણિક્ એ તેના છંદો છે. સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

ૐ। उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १॥ ૐ। उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ २॥ ૐ। चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्ष॑ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ३॥ ૐ। तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ ४॥

ઉપસ્થાન કરી રહ્યા પછી ઊભા રહીને સ્થિરચિત્તે દશ, અઠ્ઠાવીશ, એક સો આઠ કે એક સહસ્ર આઠ ગાયત્રીમંત્રનો જપ અર્થની ભાવનાપૂર્વક કરવો. જપ કરમાલાથી કિંવા રુદ્રાક્ષની માલાથી હાથને નાભિપર રાખી તે પર વસ્ત્ર ઢાંકીને કરવાનો છે. અનામિકાનો વચલ્યો વેઢો, પછી તેનો પહેલો વેઢો, પછી ટચલીનો પહેલો બીજો ને ત્રીજો વેઢો, પછી અનામિકા ને મધ્યમાના ઉપલ્યા વેઢા ને પશ્ચાત્ તર્જનીનો ત્રીજો, બીજો ને પહેલો વેઢો મળીને કરમાલા થાય છે. મધ્યમાનો પહેલો તથા બીજો વેઢો

એ કરમાલાનો સુમેરુ ગણાય છે. જપ કરતીવેલા આડુંઅવળું તથા ઊંચું-નીચું જોવું નહિ, હસવું નહિ, તેમ કોઇની સાથે ભાષણ પણ ન કરવું.

જપાંતે નીચેનો મંત્ર બોલી ગાયત્રીનું વિસર્જન કરવું. વિસર્જનનો મંત્ર બોલતીવેલા બન્ને કરતલો સૂર્યસામા રાખવાં.

ॐ। उत्तमे शिखरे जाता, भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।
ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता, गच्छ देवि यथासुखम् ॥ १॥

પછી દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ માટે ગુરુ, દેવ અને બ્રાહ્મણને બંને હાથ જોડી, તેનો પૃથ્વીને સ્પર્શ થાય એવી રીતે તેમને રાખી, નમસ્કાર[૧૧] કરવા. ત્યાર પછી બે આચમન લેવાં.

પછી આચમનીમાં જલ લઇ **अनेन प्रातःसन्ध्याख्येन कर्मणा भगवान् श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां न मम** એમ બોલી તે જલ તરભાણીમાં નાંખી પ્રાતઃ-સંધ્યાની સમાપ્તિ કરવી.

इति प्रातःसन्ध्या

---

૧૧. આચાર્યના સ્વરૂપની ભાવના કરી, જોડેલા બે હાથથી તેમને નમસ્કાર કરવા અને પછી જોડેલા બે હાથ પ્રદક્ષિણાની રીતે માથાની આસપાસ ફેરવી નીચેનો મંત્ર બોલી સૂર્ય તથા અગ્નિ આદિ દેવોને અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યાની નમન કરી ભાવના કરવી:–

ॐ आसत्यलोकात्पातालादालोकालोकपर्वतात् ।
ये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः ।

નમસ્કાર કરવાનો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર તો આ પ્રમાણે છે:–

આચાર્યાદિને ઉપસંગ્રહણ કરવું. પોતાનાં ગોત્રપ્રવરાદિ બોલી પોતાના જમણા અને ડાબા કાનને ક્રમથી ડાબે અને જમણે હાથે સ્પર્શ કરી, પછી આચાર્ય સમીપ હોય તો આચાર્યના જમણા ચરણને જમણે હાથે અને તેમના ડાબા ચરણને ડાબે હાથે સ્પર્શ કરીને મસ્તક નમાવવું તે ઉપસંગ્રહણ કહેવાય છે. ગોત્રપ્રવરાદિનું નીચેની રીતે ઉચ્ચારણ કરવું. આચાર્યવિનાના દેવાદિને માત્ર નમન જ કરવું.

अमुकगोत्रोत्पन्नोऽहं अमुकप्रवरान्वितोऽहं शुक्लयजुर्वेदान्तर्गत अमुक-शाखाध्यायी अमुकशर्मा(वर्मा वा गुप्तोऽहं) भो आचार्य त्वां अभिवादयामि । भो वैश्वानर त्वां अभिवादयामि । भो सूर्याचन्द्रमसौ युवां अभिवादयामि । भो याज्ञवल्क्य त्वां अभिवादयामि । भो ईश्वर त्वां अभिवादयामि ॥

अथ माध्याह्नसन्ध्या

પ્રાતઃસંધ્યાના કરતાં માધ્યાહ્નસંધ્યામાં જે વિશેષ છે તે દર્શાવવામાં આવે છેઃ—

સંકલ્પમાં **माध्याह्नसन्ध्योपासनमहं करिष्ये** એમ કહેવું. આવાહન નીચેના મંત્રોદ્વારા કરવુંઃ—

ॐ सावित्रीं युवतीं शुक्लां, शुक्लवस्त्रां त्रिलोचनाम् ।
त्रिशूलिनीं वृषारूढां, यजुर्वेदेन संस्थिताम् ॥ १॥
रुद्राणीं रुद्रदैवत्यां, रुद्रलोकनिवासिनीम् ।
सावित्रि छन्दसां मातर्, रुद्रयोनि नमोऽस्तु ते ॥ २॥

મંત્રાચમન નીચેના મંત્રોદ્વારા લેવુંઃ—

ॐ। आपः पुनन्तु पृथिवीं , पृथिवी पूता पुनातु माम् ।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्, ब्रह्म पूता पुनातु माम् ॥ १॥
यदुच्छिष्टमभोज्यं च, यद्वा दुश्चरितं मम ।
सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ २॥

એ મંત્રોના નારાયણ ઋષિ, જલ દેવતા ને ગાયત્રી છંદ છે. તે પછી ગાયત્રી મંત્રવડે શ્રીસૂર્યને એક અર્ઘ્ય ઊંચે ઉછાળીને આપવો.

ગાયત્રી મંત્રનો જપ હૃદયની આગળ હાથ રાખી તેપર વસ્ત્ર ઢાંકીને કરવો.

ગાયત્રીનું વિસર્જન નીચેના મંત્રથી કરવુંઃ—

ॐ उत्तमे शिखरे जाता, भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।
रुद्रयोनि समुत्पन्ना, गच्छ देवि यथासुखम् ॥ १॥

સમાપ્તિમાં **अनेन माध्याह्नसन्ध्याख्येन** ઇત્યાદિ કહેવું.

બાકીનું બીજું બધું પ્રાતઃસંધ્યા પ્રમાણે કરવું.

इति माध्याह्नसन्ध्या

अथ सायंसन्ध्या

પ્રાતઃસંધ્યાના કરતાં સાયંસંધ્યામાં જે વિશેષ છે તે દર્શાવવામાં આવે છેઃ—

સાયંસંધ્યા પશ્ચિમાભિમુખે બેસીને કરવી. ગાયત્રીજપ પણ તે જ દિશાભણી મુખ રાખી બેસીને કરવો.

સંકલ્પમાં **सायंसन्ध्योपासनमहं करिष्ये** એમ કહેવું.

આવાહન નીચેના મંત્રોવડે કરવું:–

ॐ। वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां, पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् ।
शंखचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहिनीम् ।
बदर्याश्रममावासामायातीं सूर्यमण्डलात् ॥ १॥
आगच्छ वरदे देवि, त्र्यक्षरे विष्णुवादिनि ।
भारति छन्दसां मातर्, विष्णुयोनि नमोऽस्तु ते ॥ २॥

મંત્રાચમન નીચેના મંત્ર બોલીને લેવું:–

ॐ अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्य: पापेभ्यो रक्षन्ताम्, यदह्ना पापमकार्षम्, मनसा वाचा हस्ताभ्याम्, पद्भ्या-मुदरेण शिश्ना, अहस्तदवलुम्पतु, यत्किञ्च दुरितं मयि, इदमहं माम-मृतयोनौ, सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥

આ મંત્રના નારાયણ ઋષિ, અગ્નિ દેવતા અને પ્રકૃતિ છંદ છે અને આચમન લેવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

ગાયત્રીજપ બેસીને નાસિકાગ્રપાસે હાથ રાખી તેના પર વસ્ત્ર ઢાંકીને કરવો.

ગાયત્રીનું વિસર્જન નીચેનો મંત્ર બોલીને કરવું:–

ॐ उत्तमे शिखरे जाता, भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।
विष्णुयोनि समुत्पन्ना, गच्छ देवि यथासुखम् ॥ १॥

સમાપ્તિમાં **अनेन सायंसन्ध्याख्येन** ઇત્યાદિ કહેવું.

બાકીનો ભાગ પ્રાતઃસંધ્યા પ્રમાણે કરવો.

પ્રત્યેક સમય સંધ્યા કરી રહ્યા પછી શિખા છોડી નાંખવાની આવશ્યકતા નથી. જો છોડવી હોય તો પછી તે વેલાસર બાંધી લેવી.

इति सायंसन्ध्या

इति सन्ध्याप्रयोग:[૧૨]

૧૨. શ્રીકાત્યાયનઋષિને મતે સંધ્યામાં આચમન, ત્રણ પ્રાણાયામ, શ્રીસૂર્યને અર્ઘ્યપ્રદાન, શ્રીસૂર્યનું ઉપસ્થાન ને યથાશક્તિ ગાયત્રીજપ એ કર્તવ્ય છે. માટે જેનાથી આ ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે સંધ્યા ન થઇ શકે તેમણે સંકલ્પ કર્યા પછી તે મુખ્ય અને અતિ અગત્યનો ભાગ જ કરવો. જેનાથી એ પ્રમાણે પણ ન બની શકે એવા પ્રમાદીએ તો અર્ઘ્યપ્રદાન ને દશ ગાયત્રીનો જપ એ કરવાં, પણ સંધ્યાનો કદી પણ લોપ ન કરવો. પ્રત્યેક દ્વિજને સંધ્યા શા માટે કર્તવ્ય છે તે જાણવા ઇચ્છા થાય તો શ્રીસંધ્યારહસ્ય વાંચો.

सूतकमां सन्ध्या करवानो विधि

પ્રાણાયામ મંત્રરહિત કરવા. આચમન મંત્રરહિત લેવું. **ॐ आपो हि ष्ठा** ઈત્યાદિ મંત્રો મનમાં ભણીને માર્જન કરવું. ગાયત્રીમંત્ર સ્પષ્ટ બોલી તે વડે શ્રીસૂર્યને અર્ઘ્યપ્રદાન કરવું. **सूर्यश्च०** એ મંત્રથી આચમન ન કરવું, તેમ ઉપસ્થાન પણ ન કરવું. દશ ગાયત્રીનો માનસજપ કરવો.

अथ ब्रह्मयज्ञविधिः

પ્રાતઃકાલની કિંવા મધ્યાહ્નકાલની સંધ્યા કર્યા પછી અથવા વૈશ્વદેવમાં કહેલે સ્થલે નિત્યપ્રતિ એકવાર જ બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો. દર્ભાસનપર પૂર્વાભિમુખે બેસી, આચમનપ્રાણાયામ કરી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:–

अत्राद्य महामाङ्गल्यप्रदे अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञमहं करिष्ये॥

પછી પ્રણવ અને ત્રણ વ્યાહૃતિસહિત ગાયત્રીનો એકવાર પાઠ કરી પશ્ચાત્ નીચેના મંત્રો ભણવા:–

ॐ इषे त्वोर्ज्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि ॥ १॥

ॐ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्। ॐ३म् खं ब्रह्म ॥ १७॥

પછી નીચે પ્રમાણે બોલી બ્રહ્મયજ્ઞની સમાપ્તિ કરવી:–

अनेन ब्रह्मयज्ञाख्येन कर्मणा भगवान् श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां न मम॥

इति ब्रह्मयज्ञविधिः

अथ तर्पणप्रयोगः

તર્પણ પ્રાતઃકાલની સંધ્યા કર્યા પછી અથવા બ્રહ્મયજ્ઞ કર્યા પછી માત્ર એકવાર જ કરવું.

દર્ભાસનપર પૂર્વાભિમુખે બેસી, આચમનપ્રાણાયામ કરી, પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:–

अत्राद्य महामाङ्गल्यप्रदे अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुक-वासरे ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणमहं करिष्ये ॥

પછી નીચેના મંત્રો ભણી દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓને ઉદ્દેશી તલ-સહિત જલનો વા એકલા જલનો એક અંજલિ દેવોઃ—

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः॥ १॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥ २॥

એ અંજલિ દેવતીર્થથી એટલે આંગળીઓનાં અગ્રોથી આપવો ને અંજલિમાંનું જલ પવિત્ર ભૂમિપર વા તરભાણામાં નાંખવું. પછી નીચે પ્રમાણે અર્પણનું ઉચ્ચારણ કરી તર્પણની સમાપ્તિ કરવીઃ—

अनेन यथाशक्ति देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणाख्येन कर्मणा पितृरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां न मम ॥

इति तर्पणप्रयोगः

अथ शिवपूजनविधिः

ભસ્મનાં ત્રિપુણ્ડ્ર અને રુદ્રાક્ષ ધારણ કરી, આચમનપ્રાણાયામ કરી **ॐ श्रीमन्महागणाधिपतये नमः** એમ બોલી પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો,

अत्राद्य महामाङ्गल्यप्रदे अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुक-वासरे श्रीसदाशिवप्रीत्यर्थं अमुकशिवपूजनमहं करिष्ये॥

પછી પવિત્ર જલથી ભરેલા પૂજાના કલશની પૂજા કરી શ્રીશંકરનું ધ્યાન કરવું, ને તે જલમાંથી થોડા જલવડે પૂજાનાં સર્વ દ્રવ્યોને તથા સ્વશરીરને **आपो हि ष्ठा०** એ મંત્રથી, પૂજા કરતાં પહેલાં પ્રોક્ષણ કરવું, પછી નીચે પ્રમાણે પૂજા આરંભવીઃ—

ॐ नमः शिवाय स्नानं समर्पयामि॥ ॐ नमः शिवाय गन्धं सम०॥ ॐ नमः शिवाय पुष्पाणि सम०॥ ॐ नमः शिवाय धूपं सम०॥ ॐ नमः शिवाय दीपं सम०॥ ॐ नमः शिवाय नैवेद्यं सम०॥

ઉપરના મંત્રોવડે તે તે ઉપચારો અર્પણ કરી, પછી તે જ મંત્રથી પ્રદક્ષિણા તથા નમસ્કાર કરવા. પછી તે શિવપંચાક્ષરમંત્રનો દશ વાર કિંવા

એકસો આઠ વાર જપ કરી પછી પ્રાર્થના કરવી, ને અંતે નીચે પ્રમાણે બોલી તે પૂજા સમાપ્ત કરવીઃ–

अनेन पूजनेन श्रीसाम्बसदाशिवः प्रीयतां न मम ॥

इति शिवपूजनविधिः

द्वादश ज्योतिर्लिङ्गोनां नामो

सौराष्ट्रे सोमनाथं च, श्रीशैले मल्लिकार्जुनम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमोङ्कारममलेश्वरम् ॥ १॥
परल्यां वैजनाथं च, डाकिन्यां भीमशङ्करम् ।
सेतुबन्धे तु रामेशं, नागेशं दारुकावने ॥ २॥
वाराणस्यां तु विश्वेशं, त्र्यम्बकं गौतमीतटे ।
हिमालये तु केदारं, घृष्णेश्वरं शिवालये ॥ ३॥
एतानि ज्योतिर्लिङ्गानि, सायंप्रातः पठेन्नरः ।
सप्तजन्मकृतं पापं, स्मरणेन विनश्यति ॥ ४॥

અજૈકપાત્, અહિર્બુધ્ન્ય, વિરૂપાક્ષ, સુરેશ્વર, જયંત, બહુરૂપ, ત્ર્યંબક, અપરાજિત, વૈવસ્વત, સાવિત્ર અને શંકર એ અગિયાર રુદ્રનાં નામો છે.

अथ वैश्वदेवप्रयोगः

પવિત્ર ભૂમિપર સંમુખ કુંડ રાખી, તેમાં જે અગ્નિપર પાક કર્યો હોય તે અગ્નિને સ્થાપન કરી તથા તેની પાસે ઘીવાળો ભાત તાંબાના પાત્રમાં રાખી, પૂર્વાભિમુખે બેસી, આચમનપ્રાણાયામ કરી, નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવોઃ–

अत्राद्य महामाङ्गल्यप्रदे अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वैश्वदेवाख्यकर्माहं करिष्ये॥

પછી કુંડમાંના અગ્નિને વાંસની ભૂંગળીવડે ફુંકી, પ્રજ્વલિત કરી, અગ્નિનું ધ્યાન તથા આવાહન કરી, તે અગ્નિનું ચંદનાદિવડે પૂજન કરવું. પછી **ॐ अग्नये नमो नमः** એમ બોલી જમણા હાથમાં જલ લઈ કુંડની આસપાસ ઈશાનકોણથી આરંભી ઈશાનકોણપર્યંત જલધારા કરવી. પછી લાવી રાખેલા ભાતનું ગાયત્રીમંત્રવડે પ્રોક્ષણ કરી તે વડે

કુંડમાંના પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં દેવતીર્થથી (જમણા હાથનાં આંગળાઓનાં અગ્રોથી) નીચેનાં મંત્રોવડે આહુતિઓ દેવી:—

ॐ भूः स्वाहा। इदमग्नये न मम॥ ॐ भुवः स्वाहा। इदं वायवे न मम॥ ॐ स्वः स्वाहा। इदं सूर्याय न मम॥ ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा। इदं प्रजापतये न मम॥ ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते न मम॥ इति देवयज्ञः॥

પછી તે અગ્નિના પશ્ચિમભાગમાં ભૂમિપર જલથી એક વેંતનું મંડલ કરી તેપર પૂર્વાગ્ર ત્રણ દર્ભો પાથરી તેપર નીચે પ્રમાણે બલિહરણ[1] કરવું:—

દક્ષિણભણી : **१ ॐ धात्रे नमः। इदं धात्रे न मम॥**

ઉત્તરભણી : **२ ॐ विधात्रे नमः। इदं विधात्रे न मम॥**

મધ્યમાં : **३ ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। इदं वि० दे० न मम॥ ४ ॐ विश्वेभ्योभूतेभ्यो नमः।इदं वि० भू० न मम॥**

ઉત્તરભણી : **५ ॐ भूतानां च पतये नमः।इदं भू० च प० न मम॥ इतिभूतयज्ञः॥**

પછી ડાબો પગ વાળી, દક્ષિણભણી મુખ રાખી, અપસવ્ય થઈ, પિતૃતીર્થથી એટલે જમણા હાથના અંગૂઠાના ને તર્જનીના મધ્યભાગથી અવશિષ્ટ અન્નનો પિતૃબલિ દક્ષિણદિશાભણી નીચેના મંત્રવડે મૂકવો:—

६ ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः। इदं पितृभ्यो न मम॥ इति पितृयज्ञः॥

પછી જનોઈને સવ્ય કરી, અન્નરહિત થયેલા તે પાત્રમાં થોડું જલ નાંખી, તે પાત્ર ધોઈ, તે જલ નીચેના મંત્રથી વાયવ્યખૂણામાં નાંખવું:—

७ ॐ यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनम्। इदं यक्ष्मणे न मम॥ પછી બ્રહ્મયજ્ઞ ન

૧. આ બલિ દેવતીર્થથી મૂકવા. બલિહરણપટ્ટ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

પૂર્વ

ઉત્તર (ડાબી બાજુ) — દક્ષિણ (જમણી બાજુ)

★ २ ॐ विधात्रे नमः	★ १ ॐ धात्रे नमः	
★ ५ ॐ भूतानां च प०		
★ ८ ॐ हन्त ते०	★ ४ ॐ वि० भू०	★ ६ ॐ पितृ०
★ ७ ॐ यक्ष्मै०	★ ३ ॐ वि० दे० नमः	

પશ્ચિમ

કર્યો હોય તો તે કરી, ઘરમાં દેવપૂજા હોય તો મંત્રપૂર્વક ઘૃતપક્વાન્નાદિ નૈવેદ્ય સમર્પણ કરવું. પશ્ચાત્ જનોઇને કંઠમાં કરી, મનુષ્યતીર્થથી એટલે ટચલી આંગળીના મૂલની આગળથી ઉત્તરભણી નીચેનો મંત્ર બોલી એક ગ્રાસજેટલું અન્ન મૂકવું:—

૮ **ॐ हन्त ते सनकादिमनुष्येभ्यः। इदं सनकादिमनुष्येभ्यो न मम ॥ इतिमनुष्ययज्ञः॥** પછી ગાયને માટે તથા શ્વાનને માટે થોડું થોડું અન્ન કાઢી રાખવું. પશ્ચાત્ કુંડમાંથી વિભૂતિ લઇને તે લલાટ, કંઠ, બે બાહુમૂલ ને હૃદય એ સ્થાને ધારણ કરી નીચેના મંત્રથી અગ્નિનું વિસર્જન કરવું:—

गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥ १॥

પછી નીચે પ્રમાણે બોલી તે કર્મ શ્રીપરમેશ્વરને અર્પણ કરવું:—

अनेन वैश्वदेवाख्येन कर्मणा श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥

પછી કોઇ પૂજ્ય અતિથિ આવેલો હોય તો તેને ભોજન કરાવી પશ્ચાત્ ગૃહસ્થે કુટુંબસહિત ભોજન કરવું.

સૂચના:—પિતા વૈશ્વદેવ કરતાં હોય તો પિતાથી અવિભક્ત પુત્રે ગ્રામાંતરમાં પોતે રહેતો હોય તોપણ પૃથક્ વૈશ્વદેવ કરવો નહિ, માત્ર વ્યાહૃતિથી ત્રણ આહુતિ અગ્નિને આપવી, ને ગોગ્રાસ તથા શ્વાનભાગ કાઢવા.

પિતા વૈશ્વદેવ ન કરતા હોય તો તેમના પ્રતિનિધિરૂપે પુત્રે સમગ્ર વૈશ્વદેવ કરવો.

इति वैश्वदेवप्रयोगः॥

अथ भोजनविधिः

જલથી કરેલા ચતુષ્કોણ મંડલપર ભોજનપાત્રો રાખી, તેમાં ઘૃતાદિ-યુક્ત અન્ન પીરસાયા પછી જમણા હાથમાં જલ લઈ ગાયત્રીમંત્રવડે તે જલથી પીરસેલા અન્નનું સંપ્રોક્ષણ કરી તે પરમાત્માને અર્પણ કરવું. પછી દિવસે **ॐ सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि** એ મંત્રવડે તથા રાત્રિએ **ॐ ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि** એ મંત્રવડે પાત્રની આસપાસ પંક્તિનિવારણાર્થે પ્રદક્ષિણાની રીતે જલધારા કરવી. પછી જમણેથી ડાબીભણી જાય તેવી રીતે પાત્રસંમુખ નાની જલધારા કરી, તે ઠેકાણે જમણીભણીથી ડાબી-ભણી જાય એમ નીચે પ્રમાણે બોલી ઘીવાળા ભાતના ત્રણ બલિ મૂકવાઃ–

૧ લોઃ **ॐ भूपतये स्वाहा नमः॥** ૨ જોઃ **ॐ भुवनपतये स्वाहा नमः॥** ૩ જોઃ **ॐ भूतानां पतये स्वाहा नमः॥**

પછી **ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा** એ મંત્રવડે જમણા હાથમાં રાખેલા પાણીનું આચમન કરવું. પછી ડાબા હાથવડે ભોજનપાત્રને સ્પર્શ કરી તથા મૌન ધારણ કરી **ॐ प्राणाय स्वाहा, ॐ अपानाय स्वाहा, ॐ व्यानाय स्वाहा, ॐ समानाय स्वाहा, ॐ उदानाय स्वाहा,** એ પાંચ મંત્રોવડે પ્રત્યેક મંત્રે એક એમ પાંચ આહુતિ ઘીવાળા અથવા દૂધવાળા ભાતની પ્રાણને આપવી. પછી પાત્રપરથી ડાબો હાથ ઉપાડી લઈ, ધોઈ, જલનો સ્પર્શ તે હાથની અનામિકાવડે બન્ને નેત્રને કરવો. ત્યાર પછી રુચિ પ્રમાણે જમવું. પાત્રનો સ્પર્શ તથા મૌન એ પ્રાણાહુતિ-સુધી આવશ્યક છે, પછી તે રાખવાં કે ન રાખવાં તે સ્વેચ્છાપર છે. ખૂણાઓભણી મુખ રાખી ભોજન ન કરવું. જમી રહ્યા પછી શેષ અન્ન-માંથી પાત્રની ડાબી બાજુએ એક ચિત્રાહુતિ મૂકવી. પછી જમણા હાથ-માં પાણી લઈ, **ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा** એ મંત્રવડે ઉત્તર આપો-શાનનું અર્ધું પાણી લઈ, પી જઈ, અર્ધું જે ઠેકાણે ચિત્રાહુતિ મૂકેલ છે તે ઠેકાણે પિતૃતીર્થની રીતે એટલે અંગૂઠાના ને તર્જનીના મધ્યભાગથી રેડવું. પછી હાથમુખ ધોઈ, સોળ કોગળા કરી, બે આચમન લેવાં.

બન્ને પ્રકારના આશૌચમાં જમવાસમયનું બલિદાન, પાંચ પ્રાણાહુતિ ને ડાબે હાથે પાત્રનો સ્પર્શ ઈત્યાદિ કહ્યા પ્રમાણે કરવાં, તેમનો ત્યાગ ન કરવો.

इति भोजनविधिः

अथ यज्ञोपवीतधारणप्रयोग:

સૂતકની તથા ગ્રહણની સમાપ્તિએ, ચાર માસે, અથવા આકસ્મિક રીતે તૂટી જાય ત્યારે કે એવા બીજે પ્રસંગે નીચેના વિધિ પ્રમાણે દ્વિજે નવું જનોઈ ધારણ કરવું જોઈએ:—

પૂર્વાભિમુખે કિંવા ઉત્તરાભિમુખે બેસી, યજ્ઞોપવીતનું જલથી પ્રક્ષા-લન કરી, પશ્ચાત્ આચમન લઈ એક પ્રાણાયામ કરવો. પછી જમણી હથેળીમાં વા આચમનીમાં જલ લઈ નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

अत्राद्य महामाङ्गल्यप्रदे अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुक-वासरे मम श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं नवीनयज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये ॥

પછી તે યજ્ઞોપવીત કરસંપુટમાં રાખી તેનું દશ ગાયત્રીમંત્રવડે અભિમંત્રણ કરવું.

પછી બંને હાથના અંગૂઠાતર્જની તથા કનિષ્ઠિકામધ્યમાની વચ્ચે જનોઈ રાખી, બંને હાથ ઊંચા કરી ॐ **तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छ-क्रमुच्चरत् पश्ये०** એ મંત્ર પૂરો બોલી તે જનોઈ શ્રીસૂર્યને દેખાડવું. પછી નીચેના મંત્રો ભણવા:—

ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं, प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं, यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः॥ १॥
ॐ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि ॥ २॥

એ મંત્રો બોલી, બંને હાથ નીચા કરી, ડાબા ખભાપર ડાબા હાથદ્વારા તે ધારણ કરવું. પછી આચમન લેવું. ગૃહસ્થ હોય તેણે તેવી જ રીતે બીજું જનોઈ ધારણ કરવું. પશ્ચાત્ દશ ગાયત્રીમંત્રોનો જપ કરી, પછી જૂનું ઉપવીત ॐ **समुद्रं गच्छ स्वाहा०** એ મંત્ર બોલીને કિંવા **एतावद्दिनपर्यन्तं ब्रह्म त्वं धारितं मया । जीर्णत्वात्त्वत्परित्यागो गच्छ सूत्र यथासुखम् ॥** એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને શિરોમાર્ગથી કાઢી નાંખવું, ને કરેલો જપ શ્રીસૂર્યભગવાન્‌ને નીચે પ્રમાણે બોલી અર્પણ કરવો:—

अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थे कृतेन यथाशक्तिगायत्रीजपकर्मणा श्रीसवितादेवता प्रीयतां न मम ॥

इति यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः॥

अथ श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्

विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं,
पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया ।
यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयम्,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ १॥
बीजस्यान्तरिवांकुरो जगदिदं प्रांनिर्विकल्पं पुनर्,
मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतम् ।
मायावीव विजृंभयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ २॥
यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थगं भासते,
साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् ।
यत्साक्षात्करणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवाम्भोनिधौ,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ३॥
नानाछिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं,
ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते ।
जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जगत्,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ४॥
देहं प्राणमपीन्द्रियाण्यपि चलां बुद्धिं च शून्यं विदुः,
स्त्रीबालान्धजडोपमास्त्वहमिति भ्रान्ता भृशंवादिनः ।
मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ५॥
राहुग्रस्तदिवाकरेन्दुसदृशो मायासमाच्छादनात्,
सन्मात्रः करणोपसंहरणतो योऽभूत्सुषुप्तः पुमान् ।
प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञायते,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ६॥
बाल्यादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि,
व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तः स्फुरन्तं सदा ।
स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो भद्रया मुद्रया,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ७॥

विश्वं पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसम्बन्धतः,
शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राद्यात्मना भेदतः ।
स्वप्ने जाग्रति वा य एष पुरुषो मायापरिभ्रामित-
स्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥८॥
भूरंभांस्यनलोऽनिलोम्बरमहर्नाथो हिमांशुः पुमा-
नित्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम् ।
नान्यत् किञ्चन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभो-
स्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥९॥
सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिंस्तवे,
तेनास्य श्रवणात्तथार्थमननाद्ध्यानाच्च संकीर्तनात् ।
सर्वात्मत्वमहाविभूतिसहितं स्यादीश्वरत्वं स्वतः,
सिद्ध्येत्तत्पुनरष्टधापरिणतं चैश्वर्यमव्याहतम् ॥ १०॥

क्षेपक श्लोक

वटविटपिसमीपे भूमिभागे निषण्णं,
सकलमुनिजनानां ज्ञानदातारमारात् ।
त्रिभुवनगुरुमीशं दक्षिणामूर्तिदेवं,
जननमरणदुःखच्छेददक्षं नमामि ॥ ११॥
चित्रं वटतरोर्मूले, वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा ।
गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं, शिष्यास्तु च्छिन्नसंशयाः ॥ १२॥
ॐ नमः प्रणवार्थाय, शुद्धज्ञानैकमूर्तये ।
निर्मलाय प्रशान्ताय, दक्षिणामूर्तये नमः ॥ १३॥
निधये सर्वविद्यानां, भिषजे भवरोगिणाम् ।
गुरवे सर्वलोकानां, दक्षिणामूर्तये नमः ॥ १४॥
मौनव्याख्याप्रकटितपरब्रह्मतत्त्वं युवानं,
वर्षिष्ठान्तेवसदृषिगणैरावृतं ब्रह्मनिष्ठैः ।
आचार्येन्द्रं करकलितचिन्मुद्रमानन्दरूपं,
स्वात्मारामं मुदितवदनं दक्षिणामूर्तिमीडे ॥ १५॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं
श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्॥